

Əlyazması hüququnda

RƏŞAD YAVƏR oğlu QASIMOV

**AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ–OSMANLI MÜNA-
SİBƏTLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ OSMANLI MƏNBƏ-
LƏRİNİN ROLU**

**İxtisas: 5509.01 – Tarixşünaslıq, mənbəşünaslıq
və tarixi tədqiqat üsulları**

**Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2017

Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsinin “Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və metodika” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Tarix üzrə elmlər doktoru, professor

A.C.İsgəndərov

Rəsmi opponentlər:

Tarix üzrə elmlər doktoru

İ.S.Bağirova

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

V.V.Qafarov

Aparıcı müəssisə: Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının “Tarix” kafedrası

Müdafiə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun nəzdində 5503.02 – Vətən tarixi, 5502.01 – Ümumi tarix, 5507.01 - “Beynəlxalq münasibətlər tarixi” və 5509.01 – Tarixşünaslıq, mənbəşünaslıq və tarixi tədqiqat üsulları ixtisasları üzrə tarix üzrə elmlər doktoru və tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcələri almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.161 sayılı Dissertasiya Şurasının “___” _____ 2017-ci il tarixli iclasında saat ___-da keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ-1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti, 115.

Dissertasiya ilə A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Arxivində tanış olmaq olar.

Avtoreferat “___” _____ 2017-ci ildə göndərilmişdir.

**Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru**

C.Ə.Bəhramov

DİSSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan xalqının uzun illər ərzində apardığı milli azadlıq hərəkatının məntiqi yekunu kimi 1918-ci il mayın 28-də Şimali Azərbaycanın istiqlalıyyətinin elan edilməsi mühüm tarixi hadisə olmaqla, ölkəmizin bu hissəsinin sonrakı siyasi inkişafını da müəyyən edən möhkəm bir zəmin yarada bilmişdir.

1991-ci ildə dövlət müstəqilliyini Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi kimi bərpa etmiş Azərbaycan Respublikası öz sələfinin dövlətçilik təcrübəsinə böyük əhəmiyyət verərək bu təcrübənin dərinədən öyrənilməsini vacib hesab edir. Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin 1998-ci il yanvarın 30-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının 80 illiyinin qeyd edilməsi haqqında imzaladığı fərmanda Cümhuriyyətin həyata keçirdiyi tədbirlərin Azərbaycanın gələcək müstəqilliyi üçün möhkəm zəmin yaratdığı xüsusi vurğulanmış və eyni zamanda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixinin tədqiqinin vacibliyi də xüsusi olaraq qeyd olunmuşdur¹. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixinin öyrənilməsinə və təbliğ edilməsinə xüsusi qayğı göstərən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən 2008-ci il fevralın 15-də “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının 90 illik yubileyi haqqında” imzalanmış sərəncamda Cümhuriyyətin tariximizdə oynadığı rol yüksək qiymətləndirilərək, tədqiqatçılar qarşısında da bir sıra mühüm vəzifələr qoyulmuşdur: “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixinə dair sanballı əsərlər, hətta ikicildlik ensiklopediya nəşr edilsə də, tariximizin bu mərhələsi ilə bağlı çox sayda sənədlər hələ xarici ölkələrin qapalı arxivlərində saxlanılır və öz tədqiqatçılarını gözləyir”².

Bu baxımdan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti-Osmanlı münasibətlərinin Osmanlı arxiv sənədləri əsasında mənbəşünaslıq nöqtəyi-nəzərindən araşdırılması, bütövlükdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi ilə bağlı mənbə bazasının təkmilləşdirilməsinə və cümhuriyyət tarixinin mühüm bir aspektinin daha dolğun və obyektiv şəkildə öyrənilməsinə verilən mühüm bir töhfə hesab edilə bilər.

Sovet imperiyasının mövcud olduğu illər ərzində saxtalaşdırılaraq ictimaiyyətə təqdim edilən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixinin dolğun və obyektiv şəkildə araşdırılmasına XX əsrin 80-ci illərinin sonlarından eti-

¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illiyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. 30.01.1998. Azərbaycan qəz., Bakı, 1998, 31 yanvar

² Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının 90 illik yubileyi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 15.02.2008. Azərbaycan qəz., Bakı, 2008, 16 fevral

barən başlanılmış, ölkənin müstəqilliyini bərpa etməsindən keçən son 25 il də isə davamlı olaraq tariximizin bu dövrünün müxtəlif aspektləri işıqlandırılmışdır. Bununla yanaşı, Cümhuriyyət tarixi ilə bağlı aparılmış tədqiqatlarda bəzi istisnalar nəzərə alınmazsa, əsas etibarilə, yalnız Azərbaycan Respublikasının dövlət arxivlərinin materiallarına istinad edilməsi, bu sahədə bir sıra boşluqların və birtərəfli mülahizələrin yaranmasına da səbəb olmuşdur. Bu amillər göstərilən problemlə bağlı Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlık Osmanlı (BOA) və Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Dairesi Başkanlığı (ATASE) arxivlərində mühafizə edilən sənəd və materialların elmi dövriyyəyə gətirilməsi, onların müqayisəli təhlil metodu ilə tədqiqata cəlb edilməsi məsələsini daha da aktuallaşdırır.

Tədqiqat mövzusu olan Türkiyə Cümhuriyyətinin BOA və ATASE arxivlərində mühafizə edilən Osmanlı arxiv sənədlərinin tarixi mənbə kimi öyrənilməsinin elmi əhəmiyyəti onların dövrün hərbi-siyasi mənzərəsini və mövcud tendensiylərini özündə daha dolğun şəkildə əks etdirməsi ilə müəyyən olunur. Bu qrup mənbələrin mənbəşünaslıq baxımından öyrənilməsi, onların elmi tədqiqatlarda istifadə edilməsi zamanı nəzərə alınmalı olan xarakterik əlamətlərini və xüsusiyyətlərini aşkar etmək, habelə həmin qaynaqların elmi cəhətdən tədqiq olunmasının vasitə və üsullarını işləyib hazırlamaq imkanı verir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi ilə bağlı Türkiyə Cümhuriyyətinin BOA və ATASE arxivlərində mühafizə edilən Osmanlı arxiv sənədlərinin öyrənilməsi Cümhuriyyətin süqutundan sonrakı dövrlərdə baxımsızlıqdan və ya bilərəkdən korlanmış, yaxud məhv edilmiş arxiv sənədlərinin yaratmış olduğu boşluğu doldurmaq imkanı verdiyindən mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti-Osmanlı münasibətlərinin Azərbaycan Respublikasının dövlət və Türkiyə Cümhuriyyətinin BOA və ATASE arxivlərində mühafizə edilən Osmanlı arxiv sənədləri əsasında kompleks şəkildə müqayisəli təhlil metodu ilə araşdırılaraq obyektiv gerçəkliklərin üzə çıxarılması tarix və müasirlik baxımından da ciddi əhəmiyyətə malik olub tədqiqat işinin aktuallığını şərtləndirir.

Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi. Tədqiqat işinin xronoloji çərçivəsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mövcud olduğu 28 may 1918-ci il tarixindən 27 aprel 1920-ci il tarixinə qədər olan dövrü əhatə etsə də, Cümhuriyyətin yaranması ərəfəsində mövcud olan qarşılıqlı əlaqələrə də nəzər salınmışdır. Tədqiq edilən problemi xronoloji cəhətdən şərti olaraq üç dövrə bölmək olar:

- Şimali Azərbaycan və Osmanlı imperiyası arasında siyasi əlaqələrin

fəallaşdığı dövr (1917-ci ilin ikinci yarısı - 1918-ci ilin iyunu);

- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti-Osmanlı münasibətlərinin inkişaf dövrü (1918-ci il iyun-oktyabr);

- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti-Osmanlı əlaqələrinin son dövrü (1918-ci il noyabr-1920-ci il aprel).

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə Osmanlı imperiyası arasındakı siyasi, hərbi, iqtisadi, sosial və mədəni sahələrdəki münasibətlərin öyrənilməsində Osmanlı mənbələrinin rolunu göstərmək və onların tarixi tədqiqatlarda istifadə imkanlarını aşkara çıxarmaqdan ibarətdir. Qarşıya qoyulan məqsəd müvafiq olaraq tədqiqatın vəzifələrini şərtləndirir:

- Müstəqillik ərafəsində Azərbaycanla Osmanlı dövləti arasında yaranan diplomatik-siyasi əlaqələri, Trabzon və Batum konfransının gedişini, müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranması prosesini əks etdirən Osmanlı mənbələrini, imzalanmış ikitərəfli müqavilə və sazişləri, habelə AXC ilə Osmanlı imperiyası arasındakı siyasi əlaqələrin xarakterini tədqiq etmək;

- Osmanlı dövlətinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinə hərbi-siyasi yardımını, “Bakı məsələsi” ilə bağlı yaranmış beynəlxalq gərginliyi, Azərbaycan nümayəndə heyətinin İstanbul missiyasının fəaliyyətini, Cümhuriyyət və Osmanlı imperiyası arasındakı hərbi, iqtisadi və mədəni əlaqələrini əks etdirən Osmanlı mənbələrinin tədqiqata cəlb edilməsi;

- Mudros barışıqından sonrakı dövrdə Xalq Cümhuriyyəti-Osmanlı münasibətlərini, Ermənistanın Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı ərazi iddialarını, Zəngəzur, Naxçıvan və İrəvan bölgələrində müsəlmanlara qarşı ermənilər tərəfindən törədilən soyqırımı cinayətlərinin Osmanlı mənbələri əsasında araşdırılması.

Mövzunun öyrənilmə vəziyyəti. “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti-Osmanlı münasibətlərinin öyrənilməsində Osmanlı mənbələrinin rolu” mövzusu indiyə qədər ayrıca tədqiqat obyekti olmasa da, Azərbaycan və xarici ölkə tarixşünaslığında Osmanlı-Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti münasibətlərinin müxtəlif aspektlərinə bu və ya digər dərəcədə toxunulmuşdur. Lakin problem Azərbaycan və Osmanlı mənbələri əsasında kompleks şəkildə nisbətən az öyrənilmişdir.

Ümumiyyətlə, 1918-1920-ci illərdə Osmanlı-Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti münasibətləri və bütövlükdə bəhs edilən dövrün tarixi ilə bağlı tarixşünaslığı bir neçə yerə bölmək olar: a) sovet tarixşünaslığı; b) mühacir tarixşünaslığı; c) çağdaş vətən tarixşünaslığı; ç) xarici tarixşünaslıq.

Sovet hakimiyyəti illərində tarixşünaslıqda Şimali Azərbaycanda “sosia-

list inqilabı”nın hazırlıq mərhələsi kimi qiymətləndirilən 1917-1920-ci illər dövrü ilk olaraq “qırmızı professorlar” institutunun nümayəndələri–Y.Ratqauzer¹, S.Belenki, A.Manvelov², A.Rayevski³ və digər mütəxəssislər tərəfindən araşdırılmışdır. Bu əsərlər birtərəfli və qərəzli xarakter daşısa da, hər halda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi ilə bağlı bəzi həqiqətlər onlarda öz əksini tapa bilmişdi.

XX əsrin 50-60-cı illərində Z.İ.İbrahimov⁴, P.Ə.Əzizbəyova⁵, C.B.Quliyev⁶, H.Ə.Şahgəldiyev⁷, Y.Ə.Bağırov⁸, İ.A.Hüseynov⁹, M.S.İsgəndərov¹⁰, Y.A.Tokarjevski¹¹ tərəfindən Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulması və möhkəmlənməsinə həsr olunmuş əsərlərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin-Osmanlı imperiyası münasibətləri sovet ideoloji sisteminin tələblərinə uyğun şəkildə şərh edilmişdir. Bununla yanaşı, həmin əsərlərdə böyük miqdarda sənəd və materialların elmi dövriyyəyə daxil edilməsi problemlə bağlı mənbə bazasının genişləndirilməsi baxımından müsbət hal kimi qiymətləndirilməlidir.

XX əsrin 70-80-ci illərində yazılmış əsərlərdə tarixi hadisə və proseslərə sırf ideoloji mövqedən yanaşılmış, tarixi mənbələrin təhrif edilməsinə və ya onların mövcud ideologiyaya cavab verməyən tərəflərinin kəsilib atılmasına üstünlük verilmişdir. Həmin dövrün tarixşünaslığının nümayəndələri olan X.A.Əliyevin¹², Z.İ.İbrahimov¹³, H.S.Əzimovun¹⁴, C.B.Quliyevin¹,

¹ Ratqauzer Y.A. Bakıda inqilab və vətəndaş müharibəsi (1917-1918-ci illər). I hissə. Bakı: Azərnəşr, 1929; Ratqauzer Y.A. Şura Azərbaycanı uğrunda mübarizə. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1929

² Бельский С. и Манвелов А. Революция 1917 года в Азербайджане (хроника событий). Баку: Аз. Изд., 1927

³ Раевский А. Английские «друзья» и мусаватские «патриоты». Баку: Аз. Гиз., 1927

⁴ İbrahimov Z.İ. İngilis-amerikan müdaxiləçilərinə qarşı Azərbaycan xalqının mübarizəsi. Bakı: Uşaqəcnəşr, 1950; İbrahimov Z.İ. Sosialist inqilabı uğrunda Azərbaycan zəhmətkeşlərinin mübarizəsi. 1917-1918-ci illər. Bakı: Azərnəşr, 1957

⁵ Əzizbəyova P.Ə. Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsində böyük rus xalqının qardaşlıq köməyi. Bakı: Birləşmiş nəşriyyat, 1954,

⁶ Quliyev C.B. V.İ.Lenin və Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsi və möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə. Bakı: Azərnəşr, 1957

⁷ Şahgəldiyev K. Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsində rus xalqının köməyi. Bakı: Azərnəşr, 1960

⁸ Багиров Ю.А. Из истории советско-турецких отношений. Баку: Изд. АН Аз. ССР, 1965

⁹ Гусейнов И.А. Победа Советской власти в Азербайджане в 1920 г. и помощь XI Красной Армии // Труды Азербайджанского филиала ИМЭЛ при ЦК ВКП(б), т. XVIII, Баку: 1952, с. 29-75

¹⁰ Искендеров М. Из истории борьбы коммунистической партии Азербайджана за победу Советской власти. Баку: Азернешр, 1958

¹¹ Токаревски Е.А. Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане. Баку: Изд.-во АН Аз. ССР, 1957

¹² Əliyev X.A. Azərbaycanda sosialist inqilabının bir sıra xüsusiyyətləri. Bakı: Azərnəşr, 1970

¹³ İbrahimov Z.İ. V.İ.Lenin və Azərbaycanda sosialist inqilabının qələbəsi. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1970

¹⁴ Азимов Г.С.. Великий Октябрь в Азербайджане. Баку: Азернешр, 1980

T.K.Köçerlinin² əsərlərində Cümhuriyyətin yaranması, Bakı Sovetinin milli Azərbaycan hökuməti ilə qarşıdurması, Osmanlı dövlətinin Qafqaz siyasəti kimi mühüm məsələlər öz əksini tapmışdır.

Rus-sovet tarixşünaslığının nümayəndələri-A.B.Kadışev³, N.Q.Korsun⁴, E.F.Ludşuveyt⁵, A.F.Miller⁶, A.D.Noviçev⁷ və digər tədqiqatçılar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti-Osmanlı münasibətlərini daha çox Rusiya-Türkiyə əlaqələri prizmasında nəzərdən keçirərək, sovet ideologiyasının tələblərinə uyğun olaraq, Sovet Rusiyasının şərq xalqlarına münasibətdə “xilaskarlıq” missiyasının əsaslandırılmasına çalışmışlar.

Tədqiq olunan dövrün mürəkkəb hərbi-siyasi hadisələri onların canlı şahidi və birbaşa iştirakçıları olan mühacir tarixşünaslığının nümayəndələri-M.Ə.Rəsulzadənin⁸, Ə.M.Topçubaşovun⁹, M.Y.Mehdizadənin¹⁰, M.B.Məmmədzadənin¹¹, N.S.Şeyxzamanlının¹², A.Ə.Ziyadxanovun¹³ əsərlərində geniş şəkildə işıqlandırılmışdır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixinin elmi cəhətdən daha dolğun və ətraflı şəkildə araşdırılmasında mühüm və əvəzsiz xidməti olan çağdaş vətən tarixşünaslığında demokratik hərəkət və ölkənin müstəqilliyinin bərpa edilməsi ilə yaranmış yeni imkanlar nəticəsində Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyətinə, onun Azərbaycanın dövlətçilik tarixində tutduğu yerə və oynadığı rola, apardığı xarici siyasətə, yenidən qiymət verilmiş, tariximizin bu mühüm dövrünün ilk dəfə olaraq dərin elmi mənzərəsi yaradılmışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixinin öyrənilməsi Ulu Öndər Heydər

¹ Гулиев Дж.Б. Борьба Коммунистической партии за осуществление ленинской национальной политики в Азербайджане. Баку: Азернешр, 1970

² Кочерли Т.К. Исторический поворот в судьбах Азербайджанского народа. Баку, Азернешр, 1980

³ Кадышев А.Б. Интервенция и гражданская война в Закавказье. Москва: Воениздат, 1960

⁴ Корсун Н.Г. Первая мировая война на Кавказском фронте. Оперативно-стратегический очерк. Москва: Воениздат, 1946; Корсун Н.Г. Сарыкамышская операция на Кавказском фронте в мировой войне 1914-1915 гг. Москва: Госвоениздат, 1937

⁵ Лудшувейт Е.Ф. Турция в годы первой мировой войны. 1914-1918 гг. Военно-политический очерк. Москва: Изд. МГУ, 1966

⁶ Миллер А.Ф. Очерки новейшей истории Турции. Москва-Ленинград: Наука, 1948

⁷ Новицев А.Д. Турция. Краткая история. М.: Наука, 1965

⁸ Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı: Elm, 1990; Rəsulzadə M.Ə. Əsrimizin Siyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı: Gənclik, 1991

⁹ Topçubaşov Ə.M. Azərbaycanın təşəkkülü // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1990, № 3, s. 114-134; Topçubaşev A.A. Дипломатические беседы в Стамбуле (записи чрезвычайного посланника и полномочного министра Азербайджанской Республики) 1918-1919. Баку, «Эргюн», 1994

¹⁰ Mehdizadə M.Y. Beynəlmiləl siyasətdə petrol. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1994

¹¹ Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkəti. Bakı: Nicat, 1992

¹² Şeyxzamanlı N. Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri. Bakı: Azərbaycan, 1997

¹³ Ziyadxanov A. Azərbaycan. Bakı: Azərbaycan, 1993

Əliyevin 1998-ci il yanvarın 30-da AXC-nin 80 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında verdiyi fərmandan sonra daha da geniş vüsət almışdır.

Şimali Azərbaycanda 1917-1920-ci illərdə baş vermiş mürəkkəb hərbi-siyasi proseslərin mühüm məqamlarını, həmin dövrün mahiyyəti gizli qalmış bir sıra hadisələrini öyrənmək baxımından tanınmış tədqiqatçı Y.M.Mahmudovun əsərləri mühüm əhəmiyyət daşıyır¹. Həmin əsərlərdə Azərbaycan torpaqları üzərində erməni dövlətinin yaradılması, xalqımıza qarşı həyata keçirilən soyqırımları və digər mürəkkəb və ziddiyyətli hadisələr araşdırılaraq onlara qiymət verilmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi, xüsusi ilə onun xarici siyasət məsələləri ilə bağlı C.P.Həsənovun tədqiqatları diqqəti cəlb edir². Müəllif əsərlərində Azərbaycan-Osmanlı münasibətlərinin müxtəlif aspektlərinə dair qiymətli mülahizələr irəli sürsə də, Osmanlı mənbələrinə istinad edilməməsi onun bəzi məsələlərlə bağlı birtərəfli nəticələr çıxarmasına səbəb olmuşdur.

Azərbaycan tarixinin keşməkeşli, faciə və qalibiyyətlərlə əlamətdar olan 1917-1920-ci illər dövrü A.C.İsgəndərov tərəfindən hərtərəfli şəkildə tədqiq edilmişdir. A.İsgəndərovun tədqiqatımız baxımından əhəmiyyət daşıyan “Azərbaycan həqiqətləri: 1917-1920” adlı və ABŞ-da da nəşr edilən monoqrafiyasında³ zəngin mənbə bazası əsasında AXC tarixinin müxtəlif aspektləri araşdırılmışdır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin siyasi tarixinin bir çox mühüm məqamları M.C.Qasımov tərəfindən tədqiq edilmişdir⁴.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixinin tədqiqatçısı olan N.Nəsibzadə əsasən onun xarici siyasətini araşdırmışdır⁵.

Qafqazda hegemonluq uğrunda Osmanlı və Almaniya imperiyaları arasında mövcud olmuş rəqabəti və bu dövlətlərin siyasətində Azərbaycanın

¹ Mahmudov Y. Azərbaycan xalqının İrəvan və ətrafındakı torpaqlara tarixi varislik hüququ bərpa olunmalıdır (Azərbaycan, ingilis və rus dillərində). Bakı, 2015; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Türk – İslam dünyasında ilk demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət idi. Xalq qəz., Bakı, 2016, 31 may.; Махмудов Я. Геноцид тюрко-мусульманского населения Азербайджана в 1918-1920 годах. Баку, 2015; Mahmudov Y. Azərbaycan: qısa dövlətçilik tarixi. Bakı: Təhsil, 2005; Mahmudov Y, Şükürov K. Qarabağ: real tarix, faktlar, sənədlər. Bakı: Təhsil, 2005

² Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində 1918-1920-ci illər. Bakı: Azər nəşr, 1993; Həsəni C. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918-1920). Bakı: Garisma MMC, 2009; Гасанлы Дж.П. Русская революция и Азербайджан: Трудный путь к независимости (1917–1920). Москва: Флинта, 2011

³ İsgəndərli A. Azərbaycan həqiqətləri: 1917-1920. Bakı: Elm və Təhsil”, 2012

⁴ Qasımov M. Birinci dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti (1914-1918-ci illər). 3 hissədə, II hissə (1917-ci il noyabr – 1918-ci il noyabr). Bakı: Adiloğlu, 2001

⁵ Nəsibzadə N. Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920). Bakı: Ay-Ulduz, 1996; Nəsibzadə N. Bölünmüş Azərbaycan, bütöv Azərbaycan. Bakı: Ay-Ulduz, 1997

tutduğu yeri öyrənmək baxımından R.Hətəmovun tədqiqatları mühüm əhəmiyyət daşıyır¹.

Əsasən Cümhuriyyət dövründə ordu quruculuğu və Azərbaycan-Osmanlı hərbi əməkdaşlığı məsələlərini araşdıran M.Süleymanov Türkiyə Cümhuriyyəti Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Dairesi Başkanlığı Arxivinin (ATASE) materiallarından da istifadə etmişdir².

Son dövrlərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi ilə bağlı aparılmış tədqiqatlar içərisində V.Qafarovun Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsinə həsr olunmuş əsəri diqqəti xüsusilə cəlb edir³. Geniş mənbə bazasına malik olan əsərdə Azərbaycan Respublikasının dövlət arxivləri ilə yanaşı Türkiyə Cümhuriyyəti və digər ölkələrin arxiv materialları da paralel şəkildə tədqiqata cəlb edilmişdir.

Azərbaycan tarixinin 1918-1920-ci illər dövründə baş vermiş hadisə və proseslərə obyektiv qiymət verilməsi baxımından görkəmli tarixçi Y.Mahmudovun baş redaktorluğu ilə nəşr edilmiş iki cildlik Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası xüsusi əhəmiyyətə malikdir⁴. Cümhuriyyətin Osmanlı dövləti ilə əlaqələrinə geniş yer verilən ensiklopediyada iki ölkə arasındakı münasibətlərin müxtəlif sahələrinə dair bir çox qiymətli məqalələr öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunun müəlliflər kollektivi tərəfindən çap olunmuş 7 cildlik Azərbaycan tarixinin V cildində 1918-1920-ci illər tarixinin təhlilinə xüsusi yer verilmişdir⁵.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasətinin mühüm aspektlərini Ə.Həsənovun son dövrlərdə nəşr edilmiş əsərində də toxunulmuşdur⁶.

Azərbaycan tarixinin 1918-1920-ci illər dövrünü əks etdirən Britaniya arxiv materiallarının nəşr etdirilməsi son dövrlərdə tarixşünaslığımıza verilən mühüm töhfə hesab edilə bilər⁷.

¹ Hətəmov R.Q. Almaniyanın Şərq siyasətində yeni meyillər və Qafqaz uğrunda mübarizə (1917-ci ilin sonu – 1918-ci ilin mayı) // Tarix və onun problemləri, I məqalə, 1998, № 4, s. 58-66; II məqalə, 1999, № 1, s. 127-132; Hətəmov R. 1918-ci ilin yayında Almaniyanın Azərbaycanda iqtisadi maraqlarını təmin etmək istiqamətində cəhdləri // Tarix və onun problemləri, 2012, №3 s. 110-116.

² Süleymanov, M. Azərbaycan ordusu (1918-1920). Bakı: Hərbi nəşriyyat, 1998; Süleymanov M. Azərbaycanda türk şəhidlikləri. Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 2000; Süleymanov M. Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan. Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 1999; Süleymanov M. Nuru paşa. Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 1999; Süleymanov M. Nuri paşa və silahdaşları. Bakı: Nurlar, 2014

³ Qafarov V. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi. Bakı: Azərənşr, 2011

⁴ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. Baş redaktor: Y.Mahmudov. 2 cildə, Bakı: Lider nəşriyyat, I c., 2004; II c., 2005

⁵ Azərbaycan tarixi. 7 cildə. V c., Bakı: Elm, 2001

⁶ Həsənov Ə. Azərbaycanın geosiyasəti. Bakı: Zərdabi LTD MMC, 2015

⁷ Азербайджанская Демократическая Республика: архивные документы Великобритании / Институт Истории им. А.А. Бакиханова НАНА, Общественная организация развития регионов; сост. Н. Максвелл, науч. ред., авт. предисл. Я. М. Махмудов. Баку: Чашыоглы, 2008

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi, xüsusilə onun xarici siyasət aspektlərini diqqət mərkəzində saxlayan xarici tarixşünaslıqda da mühüm tədqiqat işləri aparılmışdır.

Türk tarixçilərindən M.Çolakın¹, E.Şahinin², N.Toksoyun³, H.Tuğaçın⁴, A.Kuratin⁵, Ş.Aydemirin⁶, N.Yüceerin⁷ əsərlərində Azərbaycan-Osmanlı əlaqələri, Osmanlı imperiyasının, Rusiya, İngiltərə və Almanıyanın Qafqaz və Azərbaycan siyasəti, Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycan və Dağıstan hərəkəti, beynəlxalq münasibətlərdə Bakı nefti məsələsi, ermənilərin Qafqaz və Anadolu ərazilərində törətdikləri cinayətlər kimi problemlər diqqət mərkəzində olmuşdur.

Qərb tarixşünaslığına mənsub olan, A.Altstad⁸, R.Hovanisian⁹, F.Kazımzadə¹⁰, R.Payps¹¹, R.G.Syuni¹², T.Svyatxovskiy¹³ kimi müəlliflərin əsərlərində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixinə, o cümlədən Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri və Osmanlı dövlətinin Qafqaz siyasəti kimi mühüm problemlərə toxunulmuşdur.

Son dövrlərdə müasir rus tarix elmində də Cümhuriyyət tarixinin öyrənilməsinə marağın artması müşahidə edilsə də, keçmiş sovet stereotiplərindən hələ də azad ola bilməyən M.Volxonski və V.Muxanov kimi müəlliflərin əsərində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi oxuculara

¹ Çolak M. Alman İmperatorluğu'nun Doğu Siyasəti Çərçivəsində Kafkasya Politikası (1914-1918). Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006

² Şahin E. Rus İhtilallerindən Mondros Mütərəkesinə Kadar Türkiyə-Mavəra-yı Kafkasya İlişkileri (1917-1918) // Yeni Türkiyə Dergisi. Türkoğlu və Türk Tarih Araştırmaları Özel Sayısı II. Siyasi Tarih. Mart-Nisan, 2002, Yıl 8, S. 44, s. 348-369; Şahin E. Trabzon və Batum Konferanslarında Kuzey Kafkasya'nın Bağımsızlığı İle İlgili Gelişmeler // Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. Sayı 4, Erzurum, 1996, s. 71-88

³ Toksoy N. Rusya'nın Trans-Kafkas Politikası və Komissərliklə Münasibətləri // Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi. C. XVI, Temmuz, 2000, S. 47, s. 491-536

⁴ Tuğaç H. Bir Neslin Dramı. İstanbul: Çağdaş yayınları. 1966

⁵ Kurat A.N. Türkiye ve Rusya. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990

⁶ Aydemir Ş.S. Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa (1914-1922). Cilt. III, İstanbul: Remzi Kitapevi, 1985

⁷ Yüceer N. Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekati. Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları, 1996

⁸ Altstadt A.L. The Azerbaijani Turks: Power and Identity Under Russian Rule. Stanford, California: Hoover Institution Press, 1992

⁹ Hovannisian. R.G. Armenia On The Road to Independence 1918. Los Angeles: Berkeley, 1967

¹⁰ Kazemzadeh F. The Struggle for Transcaucasia (1917-1921). New-York, 1951

¹¹ Pipes R. The Formation of the Soviet Union. Communist and Nationalism. 1917-1923. Cambridge, 1964

¹² Suny R. The Baku Commune, 1917-1918: Class and Nationality in the Russian Revolution. Princeton: Princeton University Press, 1972

¹³ Swietochowski T. Russia and Azerbaijan: A Borderland in Transition. New York: Columbia University Press, 1995

tamamilə saxtalaşdırılmış şəkildə təqdim olunmuşdur¹.

Beləliklə, tarixşünaslığın qısa xülasəsindən də aydın olur ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti - Osmanlı münasibətlərinin bir sıra aspektləri vətən və xarici ölkə tarixşünaslığına aid olan çoxsaylı əsərlərdə işıqlandırılsa da, problem mənbəşünaslıq baxımından ayrıca tədqiqat obyektı olmamışdır. Göstərilənləri nəzərə alaraq qeyd etmək olar ki, tədqiq edilən mövzu tarixşünaslıqda mövcud olan boşluqların aradan qaldırılmasında əhəmiyyətli rol oynaya bilər.

Mövzunun mənbə bazası. Tədqiqat işinin mənbə bazasının əsas hissəsini Osmanlı mənbələri təşkil edir. Problemlə bağlı Osmanlı mənbələri əsasən Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlık Osmanlı Arxivində (BOA) və Türkiyə Cümhuriyyəti Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Dairesi Başkanlığı Arxivində (ATASE) mühafizə olunmaqdadır.

Şimali Azərbaycanla bağlı BOA-da saxlanılan sənəd və materialların böyük əksəriyyəti əsas etibarilə Osmanlı dövlətinin Xarici İşlər Nazirliyinin fondunda mühafizə edilir. Bununla belə, Osmanlı dövlətinin Daxili İşlər Nazirliyi, Maliyyə Nazirliyi, Zəptiyyə (Polis-R.Q.) Nazirliyi və digər nazirliklərin fondlarında da Azərbaycanla bağlı bir çox sənəd və materiallara rast gəlmək mümkündür.

Mövzunun tədqiqi zamanı BOA-nın əsasən Xarici İşlər Nazirliyi, Daxili İşlər Nazirliyi, Nazirlər Kabinetinin və digər fondlarda mühafizə olunan sənədlərdən geniş şəkildə istifadə edilmişdir.

Tədqiq etdiyimiz mövzu ilə bağlı sənədlərlə zəngin olan və 1916-cı ildə Baş komandan vəkili və hərbi nazir Ənvər paşanın əmri ilə yaradılmış ATASE arxivində Kırım müharibəsindən Türk İstiqlal hərbinə qədər olan dövrü özündə əks etdirən ümumilikdə 10 milyondan artıq sənəd mövcuddur. Mövzumuzla bağlı sənəd və materiallar ATASE arxivinin “Birinci dünya hərbi kolleksiyası”nda toplanmışdır. ATASE arxivində Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri ilə bağlı mühafizə edilən, iki ölkə arasında mövcud olmuş əlaqələri kompleks şəkildə öyrənmək üçün müstəsna əhəmiyyət daşıyan sənəd və materialların böyük bir qismi tədqiqat işində ilk dəfə olaraq elmi dövriyyəyə daxil edilərək təhlil olunmuşdur.

Türkiyə Cümhuriyyəti arxivlərində mühafizə olunan və Azərbaycanın XX əsrin əvvəlləri tarixinin müxtəlif aspektlərini əks etdirən sənədlərin müəyyən qismi nəşr edilmişdir².

¹ Волхонский М., Муханов В. По следам Азербайджанской Демократической республики. Москва: Европа, 2007

² Arşiv belgeleri ile ermeni faaliyetleri (1914-1918). C. V. Ankara: Genelkurmay basım evi, 2006; Azerbeycan bölgelerinde ermeni sorunu (1918-1920).- Ankara: Baş Bakanlık Devlet Arşivleri genel müdürlüğü, 2001

Osmanlı mənbələrində əks olunmuş məlumatların səhihliyini və informasiya potensialını müəyyənləşdirmək üçün onların mənbəşünaslıq nöqtəyi-nəzərindən təsnif etmək məqsədəuyğundur. Bu baxımdan, tədqiqata cəlb etdiyimiz Osmanlı arxiv mənbələrini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. rəsmi sənədlər;
2. mətbuat materialları;
3. memuar xarakterli yazılar;
4. Azərbaycan əhalisinin Osmanlı imperiyasına müraciətləri.

Arxiv materialları içərisində əksəriyyət təşkil edən rəsmi sənədlər Osmanlı dövlətinin və siyasi xadimlərinin mövqeyini, habelə dövlətlərarası və dövrün beynəlxalq münasibətlərini daha dolğun və obyektiv şəkildə əks etdirmələri baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Rəsmi sənədlər qrupuna aid olan materialları müvafiq olaraq aşağıdakı yarımqruplara bölmək mümkündür:

- a) rəsmi yazışmalar;
- b) daha aşağı instansiyalar tərəfindən hökumətə verilmiş hesabatlar;
- c) müxtəlif ali hərbi vəzifəli şəxslərin raport və teleqramları;
- ç) diplomatik yazışmalar;
- d) kəşfiyyat məlumatları;
- e) dövlətlərarası müqavilə mətnləri.

Mövzunun araşdırılması baxımından müharibə dövrünün qaydalarına uyğun olaraq yalnız hökumətin rəsmi mövqeyi ilə üst-üstə düşən məlumatları dərc etmiş, ümumilikdə isə ictimai-siyasi fikrin formalaşmasında da mühüm rol oynamış Osmanlı mətbuatının nümunələri də xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Mövzunun tədqiqi zamanı Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivində (ARDA) saxlanılan 894 (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Daxili İşlər Nazirliyi), 970 (Azərbaycan Cümhuriyyətinin Xarici İşlər Nazirliyi) və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivində (ARPIİSSA) saxlanılan Cümhuriyyət dövrü ilə bağlı 276 və 277-ci fondlarından da geniş istifadə olunmuşdur. Eyni zamanda, Azərbaycan, Gürcüstan, Rusiya, Türkiyə və başqa ölkələrdə sənədlər toplusu halında nəşr olunmuş arxiv materialları da tədqiqata cəlb edilmişdir.

Tədqiqatın predmeti. Dissertasiya işinin başlıca predmeti kimi 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə Osmanlı dövləti arasında siyasi, hərbi, iqtisadi və mədəni sahələrdə mövcud olmuş münasibətləri əks etdirən Osmanlı mənbələri tədqiq edilmişdir.

Tədqiqat işinin metodoloji əsası. Tədqiqatın metodoloji əsasını hadisənin təşəkkülü və təkamülü mərhələlərinə kompleks baxışı özündə əks etdi-

rən tarixilik və mənbənin məlumatlarını real tarixi proseslərin, hadisələrin inikası kimi nəzərdən keçirən, habelə məlumatın yaranmasının subyektiv tərəflərini də nəzərdə tutan obyektivlik prinsipləri təşkil edir.

Tədqiqat işində istifadə edilən struktur-funksional təhlil, tarixi genetik, xronoloji və tarixi müqayisə kimi konkret metodların köməyi ilə realizə edilən mənbəşünaslıq təhlili və sintez, eləcə də dövrləşdirmə metodlarının tətbiqi Osmanlı mənbələrinin informasiya strukturunu, orada əksini tapmış müxtəlif növ məlumatları aşkar etmək imkanı vermişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Təqdim olunan dissertasiya işində tarixşünaslıqda ilk dəfə olaraq Osmanlı arxiv sənədləri və materialları mənbəşünaslıq təhlilinə cəlb edilmiş, habelə mövcud mənbələrin kompleks şəkildə araşdırılması sayəsində “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti-Osmanlı münasibətlərinin öyrənilməsində Osmanlı mənbələrinin rolu” problemi elmi-nəzəri cəhətdən ətraflı tədqiq olunmuşdur. Tədqiqat zamanı mövzu ilə bağlı Osmanlı mənbələri araşdırılaraq aşağıdakı elmi yeniliklər əldə edilmişdir:

- Osmanlı hakim dairələrinin Azərbaycana münasibətdə yeritdikləri siyasəti və məsələ ilə bağlı mövcud fikir ayrılıqlarını, habelə iki ölkə arasındakı siyasi münasibətlərin xarakterini əks etdirən rəsmi mənbələr tədqiqata cəlb edilərək təhlil olunmuşdur;

- Trabzon və Batum konfranslarının gedişini əks etdirən mənbələrin təhlili nəticəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti-Osmanlı əməkdaşlığının mahiyyəti, Qafqazda erməni dövlətinin yaradılması, İrəvan bölgəsinin güzəştə gedilməsi kimi mühüm problemlərə aydınlıq gətirilmişdir;

- Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında imzalanmış müqavilə və sazişlərin ilkin orijinal nüsxələri tədqiqata cəlb edilmiş, Batum müqavilələrinin Türkiyə Cümhuriyyəti və Azərbaycan Respublikasının arxivlərində saxlanılan nüsxələri arasında olan fərqli cəhətlər aşkar olunaraq təhlil edilmiş, Batum müqaviləsinin mahiyyəti ilə bağlı mövcud mülahizələrə münasibət bildirilmişdir;

- Osmanlı mənbələrinin tədqiqata cəlb edilməsi sayəsində tarixşünaslıqda ilk dəfə olaraq Cümhuriyyətin elan olunduğu 1918-ci il 28 may tarixindən Batum müqaviləsinin bağlandığı 1918-ci il 4 iyun tarixinə qədər olan dövrdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Osmanlı imperiyası arasındakı münasibətlər işıqlandırılmış, Cümhuriyyət nümayəndələrinin Osmanlı imperiyasına hərbi kömək almaq üçün etdikləri müraciətin dəqiq tarixi müəyyənləşdirilmişdir;

- “Bakı məsələsi” ətrafında beynəlxalq münasibətlərdə yaranmış gərginlik, Osmanlı-alman ziddiyyətləri Osmanlı mənbələri əsasında təhlil edilmiş cərəyan edən hadisə və proseslərin mahiyyəti açılmışdır;

- Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında siyasi, hərbi, iqtisadi, maliyyə, sosial, rabitə və mədəni sahələrdəki əməkdaşlıq məsələlərini əks etdirən mənbələr təhlil olunmuş, 16 sentyabr 1918-ci il tarixli Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti-Osmanlı müqaviləsinin tam və orijinal mətni, habelə iki dövlət arasında hərbi əməkdaşlığı əks etdirən müqavilə layihələri aşkar olunaraq elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir;

- Ermənilər tərəfindən türk-müsəlman əhalisinə qarşı törədilən soyqırımı cinayətləri və onların qarşısının alınması istiqamətində Osmanlı və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətlərinin fəaliyyəti ilə bağlı Osmanlı mənbələri təsnif və təhlil olunmuşdur;

- İlk orijinal nüsxələri Osmanlı arxivlərində olan sənədlərin ikinci və üçüncü nüsxələri arasındakı, habelə tərcümə nüsxələri müxtəlif zamanlarda nəşr olunan arxiv sənədləri toplularında yer almış arxiv materialları ilə ilkin nüsxələri arasındakı fərqli cəhətlər aşkara çıxarılaraq təhlil edilmişdir;

- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti-Osmanlı münasibətlərinin öyrənilməsində Osmanlı mənbələrinin rolu və əhəmiyyəti əsaslandırılmış və geniş təhlil edilmişdir və s.

Tədqiqat işinin nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işində toplanmış çoxsaylı arxiv sənəd və materialları, aparılmış təhlillər və irəli sürülmüş təkliflər 1918-1920-ci illərdə Osmanlı-Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti münasibətləri probleminə yeni yanaşma prizmasından müəyyən elmi maraq kəsb edir. Tədqiqat işində əldə edilən yekun elmi nəticələr, Osmanlı-Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti münasibətlərini əks etdirən Azərbaycan Respublikasının dövlət və Türkiyə Cümhuriyyətinin arxiv sənədlərinin müqayisəli təhlil metodu ilə araşdırılması Azərbaycan, o cümlədən Qafqazın 1917-1920-ci illər dövr tarixi ilə bağlı tədqiqat işlərinin aparılmasında, həmçinin ümumiləşdirilmiş əsərlərin yazılmasında istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiyanın mövzusu Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsinin “Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və metodika” kafedrasında, Tarix fakültəsinin Elmi Şurasında və Respublika Elmi Tədqiqatların Təşkili və Əlaqələndirmə Şurasının Tarix üzrə Problem Şurasında təsdiq olunmuşdur. Dissertasiya işinin əsas müddəaları dissertantın Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi elmi nəşrlərdə çap olunmuş məqalələrində, habelə Respublika və beynəlxalq elmi konfranslarda etdiyi məruzələrdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, 12 paragraf, nəticə və istifadə edilmiş mənbə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

II DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı və elmi əhəmiyyəti əsaslandırılmış, xronoloji çərçivəsi göstərilmiş, problemin öyrənilmə səviyyəsi və mənbəşünaslığı şərh edilmiş, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilmişdir. Həmçinin, tədqiqatın metodoloji əsası, elmi yeniliyi və praktiki əhəmiyyəti göstərilmişdir.

Dissertasiyanın “**Azərbaycan və Osmanlı imperiyası arasında diplomatik-siyasi münasibətlərin erkən dövrü Osmanlı mənbələrində**” adlı birinci fəslə dörd yarım fəsildən ibarətdir. “**Müstəqillik ərafəsində Azərbaycan və Osmanlı imperiyası arasında diplomatik-siyasi əlaqələrin inkişafı Osmanlı mənbələrində**” adlanan birinci yarım fəsildə Rusiyada Fevral inqilabından sonra yaranmış hərbi-siyasi vəziyyət fonunda Cənubi Qafqazda gedən proseslər, Azərbaycan milli azadlıq hərəkatı liderlərinin Osmanlı imperiyası ilə qarşılıqlı münasibətləri kimi mühüm məsələləri əks etdirən Osmanlı mənbələri təhlil olunmuşdur.

1918-ci ilin yanvarında Müsəlman Milli Komitəsinin Gəncədə keçirilən iclasında Osmanlı dövlətinə göndərilmək üçün N.Şeyxzamanlının rəhbərliyi təyin edilmiş nümayəndə heyətinin¹ səfər marşrutu və onun keçirdiyi görüşlər haqqında türk arxivlərində qiymətli məlumatlar saxlanmaqdadır². Nümayəndə heyətinin üzvü Ö.F.Nemanzadənin Osmanlı sədrəzəmi Tələt paşaya və hərbi nazir Ənvər paşaya göndərdiyi məktubda Qafqazda baş verən proseslər şərh olunmuş, habelə Qafqaz Azərbaycanı ilə Cənubi Azərbaycanı birləşdirmək üçün münasib zamanın yetişdiyi və Osmanlı siyasətçilərindən bu tarixi fürsəti qaçırmamaları vurğulanmışdır³.

Osmanlı arxiv materialları içərisində müxtəlif bölgələrin əhalisinin, ziyalıların və ayrı-ayrı ictimai-siyasi hərəkatların da yardım üçün Osmanlı dövlətinə ünvanladıkları müraciətləri əks etdirən sənədlər mövcuddur⁴.

Trabzon konfransında Seymin nümayəndə heyətinin tərkibində təmsil olunan Azərbaycan nümayəndələri ilə Osmanlı rəsmilərinin danışıqlarını əks etdirən şifrəli teleqramlarda Cənubi Qafqaz hökumətində müsəlmanların yeri və rolu, o cümlədən Cənubi Qafqazda cərəyan edən bir çox hadisə və proseslər haqqında ətraflı məlumatlar saxlanılmışdır⁵.

¹ Şeyxzamanlı N. Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri. Bakı: Azərbaycan, 1997. s. 57; Tuğaç H. Bir neslin dramı. İstanbul: Çağdaş yayınları. 1966. s. 196

² BOA, Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR), D. 84, G.100; BOA, DH.ŞFR, D. 578, G.23

³ BOA, DH.ŞFR, D. 578, G.115, v. 1-3; BOA, DH.ŞFR, D. 579, G.20, v. 1-11

⁴ BOA, HR.SYS, D. 2373, G.1. v.55; BOA,HR.SYS, D. 2373, G.1. v.67-68

⁵ BOA, HR.SYS, D. 2371, G.4, v. 9-10, v. 17-18, v. 25-27, v. 34, v. 60; BOA, HR. SYS, D. 2371, G.6, v. 19-20

Göstərilən sənədlərin təhlili belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, Trabzon konfransı Azərbaycan-Osmanlı münasibətlərinin inkişafında yeni mərhələ olmuş, bu konfransdan sonra Osmanlı dövlətinin Şimali Azərbaycanla bağlı siyasəti konkretləşmiş, “Cənubi Qafqaz Federasiyası” fikrindən imtina edərək, regionda öz siyasəti baxımından uyğun bildiyi bir müsəlman dövləti qurmaq xəttini götürmüşdür.

Birinci fəslin ikinci yarım fəslə **“Osmanlı arxiv sənədləri müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranması prosesini öyrənmək üçün mənbə kimi”** adlanır. Bu yarım fəsildə Osmanlı dövlətinin təzyiqləri və tələbləri nəticəsində Cənubi Qafqaz Demokratik Federativ Respublikasının elan olunması, Batum danışıqları, regionda alman-türk rəqabəti, erməni dövlətinin yaradılması məsələsi, Seymdə fraksiyalar və millətlərarası münasibətlər kimi mühüm problemlər Osmanlı mənbələri əsasında şərh olunmuşdur.

Osmanlı dövlətinin Batum konfransında qarşısına qoyduğu məqsədləri öyrənmək baxımından konfrans ərəfəsində, mayın 2-də Ənvər paşa tərəfindən Vehib paşaya göndərilən “Cənubi Qafqaz Respublikası ilə imzalanacaq müqavilənin layihəsi” maraqlı doğurur¹. Layihənin mətnindən Osmanlı dövlətinin Qafqazı tam olaraq öz nüfuz dairəsinə daxil etmək niyyəti açıq şəkildə məlum olur.

BOA-da Xarici İşlər Nazirliyinin fondunda saxlanılan sənədlər sübut edir ki, Azərbaycan nümayəndələri erməni dövlətinin Şimali Azərbaycan ərazisində deyil, türk ultimatumunda tələb edilən və ermənilərin çoxluqda yaşadıkları bölgələrdə yaradılmasını vacib hesab edirdilər².

BOA və ATASE arxivlərində mühafizə olunan sənəd və materiallar Cənubi Qafqaz Seyminin dağılması, müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranması prosesini, həmçinin Osmanlı dövlətinin Şimali Azərbaycanla bağlı siyasətinin təkamülünün araşdırılması kimi problemləri öyrənmək baxımından mühüm elmi əhəmiyyət daşıyır.

“Batum danışıqları və Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında imzalanan müqavilələr Osmanlı mənbələrində” adlanan üçüncü yarım fəsildə Cənubi Qafqazın müstəqil dövlətləri ilə Osmanlı imperiyası arasında davam etdirilən Batum konfransının gedişatı, o cümlədən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Osmanlı dövlətləri arasında imzalanmış müqavilələr təhlil olunmuşdur.

Batum konfransındakı türk nümayəndə heyətinin İstanbula göndərdiyi teleqramlar Azərbaycan Respublikasının dövlət arxivlərində heç bir məlumatın saxlanılmadığı 1918-ci il mayın 28-dən iyunun 4-nə qədər olan dövr-

¹ BOA, HR.SYS, D. 2372, G.3, v. 2-4

² BOA, HR.SYS, D. 2398, G.4, v. 12, 19

də baş vermiş hadisələri işıqlandırmaq baxımından müstəsna rol oynayır¹.

Batum konfransının ikinci mərhələsində müzakirə olunan əsas problemlərdən biri olan erməni dövlətinin yaradılması və bu məqsədlə ermənilərə ərazi ayrılması məsələsini əks etdirən sənədlər birmənalı şəkildə sübut edir ki, İrəvan şəhəri və ətrafında Ermənistan dövlətinin qurulması Osmanlı tərəfinin istəyi və xeyir-duası nəticəsində mümkün olmuşdur². Bu fakt Ermənistan nümayəndəsi Xatisyan tərəfindən də etiraf edilmişdi: “Türkiyə Ermənistanın doğulmasında mamaçalıq etdi. Lakin mamaçanın bir vəzifəsi də uşağın böyüməsinə diqqət yetirməkdir”³.

Beləliklə, professor Y.Mahmudovun göstərdiyi kimi, İrəvan şəhəri və onun ətrafındakı ərazilər azərbaycanlılara qarşı kütləvi qırğınların qarşısının alınması, erməni dövlətinin ərazilərində müsəlmanların sərbəst dini ibadət, mədəniyyət, siyasi və ana dilində təhsil almaq hüquqlarının təmin olunması, Azərbaycana qarşı ərazi iddialarından imtina edilməsi kimi müəyyən şərtlər müqabilində güzəştə gedilmişdi⁴.

Osmanlı mənbələrinin araşdırılması onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin nümayəndələri Osmanlı dövlətinə hərbi yardım üçün tarixşünaslıqda mövcud olan hakim fikrə əsasən iyunun 4-də deyil, iyunun 1-də müraciət etmiş, bu müraciət isə M.H.Hacınski və M.Ə.Rəsulzadə tərəfindən birlikdə deyil, ayrı-ayrılıqda edilmişdir⁵.

Batum müqaviləsinin orijinal mətninin tədqiqata cəlb edilməsi və onun Azərbaycan Respublikasının dövlət arxivlərində saxlanılan mətnlə müqayisəsi göstərir ki, rus dilinə tərcümə zamanı yol verilmiş bir sıra xətlər türk və rus dillərində olan nüsxələr arasında uyğunsuzluğun yaranmasına, bu da öz növbəsində Batum müqavilələrinin mahiyyəti barədə tarixşünaslıqda ziddiyyətli mülahizələrin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Birinci fəslin **“Osmanlı arxiv sənədləri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti-Osmanlı siyasi münasibətlərinin xarakterini öyrənmək üçün mənbə kimi”** adlanan dördüncü yarımfəslində Cümhuriyyət və Osmanlı imperiyası arasında mövcud olan dövlətlərarası münasibətlərin xarakteri məsələsi təhlil olunmuşdur.

Mənbələrin təhlili göstərir ki, Azərbaycanın gələcəyi ilə bağlı Osmanlı

¹ BOA, HR.SYS, D. 2398, G.7, v. 56

² ATASE, A. 4/3671, K. 2920, D. 16-507, F. 1-18; BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları (MV), D. 212, G.168

³ Azərbaycan-Ermenistan Hudud Meselesi”, Haftalık Gazete qaz., İstanbul, 1334, 4 Temmuz (1918, 4 iyul), № 2. s. 6-7

⁴ Mahmudov Y. İrəvan və ətrafındakı torpaqlar ermənilərə hansı şərtlərlə verilmişdi? Azərbaycan xalqının həmin torpaqlara tarixi varislik hüququ bərpa olunmalıdır. Respublika. qaz., Bakı, 2016, 22 iyul

⁵ BOA, HR.SYS, D. 2398, G.7, v. 64-65

hakim dairələrində yekdil rəyə mövcud deyildi. Ənvər paşa Şimali Azərbaycanda müstəqil bir hökumətin qurulmasını istisna etməsə də, bu idarəçiliyin müvəqqəti olmasını qeyd edərək, Azərbaycana təyin ediləcək hökmdarın bir Osmanlı şahzadəsi, yaxud Ənvər paşa xanədanından biri, məsələn, Nuru paşanın ola biləcəyi ehtimalını irəli sürür¹ ədliyyə naziri və Dövlət Şurasının sədri, Xəlil bəy Menteşə isə ölkənin Osmanlı dövlətinə ilhaq olunmasının əleyhinə çıxırdı².

Şimali Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən Osmanlı dövlətinə göndərilən özündə Osmanlı təbəəliyinə qəbul edilmək barədə tələbləri əks etdirən teleqramların³ təhlili göstərir ki, bu müraciətnamələr əslində, müəyyən dairələr tərəfindən təşkil edilmişdir. Bunu həmin müraciətlərin hamısının mətinin eyni olması da sübut edir⁴. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, həmin sənədlər ilhaq tərəfdarı olan qüvvələrin səyi nəticəsində hazırlanmışdı.

Dissertasiyanın **“Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti-Osmanlı hərbi-siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrinin öyrənilməsində Osmanlı mənbələrinin rolu”** adlanan ikinci fəslə dörd yarım fəsildən ibarətdir. **“Bakı məsələsi” ilə bağlı beynəlxalq gərginliyin Osmanlı mənbələrində əksi**” adlanan birinci yarım fəsildə “Bakı məsələsi”–Bakının Almaniya, Osmanlı imperiyası və Sovet Rusiyası arasında beynəlxalq rəqabət meydanına çevrilməsi kimi mühüm problemlər şərh olunmuşdur.

Osmanlı mənbələri Osmanlı dövlətinin “Bakı məsələsi”nin həll olunmasına həssas yanaşmasının səbəblərini araşdırmaq baxımından qiymətli məxəz rolunu oynamaqdadır. Ənvər paşa ilə Almanıyanın Baş Qərargah rəisi general-feldmarşal Paul fon Hindenburg arasında 1918-ci ilin iyun ayının əvvəllərindən başlayaraq sentyabr ayına qədər Bakı məsələsi ilə bağlı davam edən gərgin mübahisələri əks etdirən teleqramlar iki müttəfiq arasında Qafqaza münasibətdə yaranan fikir ayrılıqlarının ziddiyyətlərə çevrilməsini bir daha sübut edir⁵. Mənbələrdən aydın olur ki, “Bakı məsələsi” ilə bağlı Almaniya Osmanlı dövlətindən öz maraqları üçün istifadə etmək və eyni zamanda, Qafqazı nüfuz dairəsinə daxil etmək niyyəti güdmüşdür⁶.

Osmanlı mənbələri göstərir ki, Almaniya hökuməti Sovet Rusiyası ilə 1918-ci il 27 avqust tarixli müqaviləni imzalamazdan bir gün öncə - avqust-

¹ Aydemir Ş.S. Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa (1914-1922). Cilt. III, İstanbul: Remzi Kitapevi, 1985, s.367

² BOA, HR. SYS, D. 2371, G. 6, v. 88-90

³ BOA, HR. SYS, D. 2373, G.1, v. 59; BOA, HR. SYS, D. 2398, G.4, v. 3-7

⁴ Yənə orada

⁵ BOA, HR. SYS, D. 2373, G.2, v. 63-68

⁶ BOA, HR. SYS, D. 2373, G.1, v. 3, 11-13, 41-42

tun 26-da Osmanlı dövlətinə nota vermiş və bu notada türk ordu hissələrinin Almanıyanın təkidli tələblərinə baxmayaraq Bakı istiqamətində hərəkəti davam etdirməsi diqqətə çatdırılmışdır¹. Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyi tərəfindən sentyabrın 9-da verilən cavab notasında² Osmanlı dövlətinin yeritdiyi siyasət dəlillərlə əsaslandırılmış, eyni zamanda Almaniya hökumətinin Qafqazdakı Osmanlı maraqlarına hörmətlə yanaşmasının vacibliyi vurğulanmışdır³.

Osmanlı mənbələri birmənalı olaraq sübut edir ki, almanların Bakı əməliyyatında iştirakın qəti əleyhdarı olan Ənvər paşa bunun qarşısını almaq üçün hətta ingilislərlə separat danışıqlara belə getməyə hazır olmuşdur⁴.

İkinci fəslin **“Azərbaycan nümayəndə heyətinin İstanbul missiyası Osmanlı arxiv sənədlərində”** adlanan ikinci yarım fəslində M.Ə.Rəsulzadənin başçılıq etdiyi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti nümayəndə heyətinin ölkənin suveren hüquqlarının, ərazi bütövlüyün qorunması istiqamətində həyata keçirdiyi tədbirlər tədqiq olunmuşdur.

Missiyanın rəhbəri M.Ə.Rəsulzadə tərəfindən Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyinə “Azərbaycan Hökuməti Sərhədləri” başlığı ilə təqdim olunmuş sənəddə AXC-nin əhatə etdiyi ərazilər və sərhədləri əks olunmuş, habelə ermənilərin ərazi iddialarını əsaslandırmaq üçün Azərbaycanın bəzi qəzalarının əhalisinin milli tərkibi ilə bağlı statistikanı öz xeyirlərinə saxtalaşdırmaları qeyd olunmuşdur⁵.

Missiyanın fəaliyyətini işıqlandırmaq baxımından İstanbul mətbuatının nümunələri də olduqca mühüm əhəmiyyətə malikdir. M.Ə.Rəsulzadənin “Haftalık Gazete” adlı mətbu orqanda 4 iyul 1918-ci il tarixində dərc olunmuş müsaibəsində ərazi-sərhəd məsələləri ilə bağlı Azərbaycanın mövqeyi açıq şəkildə göstərilmiş və əsaslandırılmışdır⁶.

Həmçinin gürcü nümayəndə heyətinin də əsassız ərazi iddialarına qarşı mübarizə aparmalı olan missiyanın 1918-ci il avqustun 11-də Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyinə təqdim etdiyi notada gürcülərin Azərbaycana qarşı irəli sürdüyü ərazi iddialarına toxunulur və onların əsassız olduğu dəlillərlə sübut edilir⁷.

Missiyanı rəhbəri M.Ə.Rəsulzadə tərəfindən hazırlanmış Osmanlı hö-

¹ BOA, HR.SYS, D. 2373, G.3, v. 4-5

² BOA, HR.SYS, D. 2372, G.2, v. 51, s. 1-3; BOA, HR.SYS, D. 2372, G.2, v.74-79

³ BOA, HR.SYS, D. 2372, G.2, v. 51, s. 1-3; BOA, HR.SYS, D. 2372, G.2, v.74-79

⁴ Aydemir Ş.S. Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa (1914-1922). Cilt. III, İstanbul: Remzi Kitapevi, 1985, s. 427-428

⁵ BOA, HR.SYS, D. 2372, G.1, v. 26-27, 59-73

⁶ Azərbaycan-Ermənistan Hudud Meselesi”, Haftalık Gazete qaz., İstanbul, 1334, 4 Temmuz (1918, 4 iyul), № 2, s.6-7

⁷ BOA, HR.SYS, D. 2373, G.1, v. 83

kumətinə təqdim olunmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Şimali Qafqaz Dağlılar İttifaqı arasında 10 maddədən ibarət ittifaq müqaviləsi layihəsi xarici siyasət məsələlərinin araşdırmaq baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır¹.

Göstərilən sənədlərin elmi dövriyyəyə gətirilməsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti diplomatiyasının ilk addımlarını, Cümhuriyyətin ərazi-sərhəd məsələləri ilə bağlı qonşu dövlətlərlə münasibətlərini kompleks və obyektiv şəkildə tədqiq edilməsi işinə yardımçı olacaqdır.

İkinci fəslin **“Osmanlı-Azərbaycan hərbi əməkdaşlığı və Azərbaycanda milli ordu quruculuğu prosesi Osmanlı mənbələrində”** adlanan üçüncü yarımfəslində Osmanlı dövlətinin Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi, habelə Azərbaycan ordusunun qurulması istiqamətində həyata keçirdiyi fəaliyyət, həmçinin Osmanlı-Azərbaycan hərbi əməkdaşlığının bir sıra mühüm aspektləri şərh olunmuşdur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ordu hissələrinin yaradılmasında maraqlı olsalar da, bu hissələrin Osmanlı dövlətinin nəzarəti altında olmasına xüsusi diqqət yetirən Osmanlı hakim dairələri² geri çəkicəkləri təqdir-də regionda hər hansı bir şəkildə hərbi mövcudluqlarını davam etdirmək niyyətində idilər. Ənvər paşanın 5 oktyabr 1918-ci il tarixli teleqramı bunu sübut edir: “Bəlkə zahirən Azərbaycandan və Şimali Qafqazdan geri çəkicəyik. Qüvvələrimizi geri çəkmiş kimi görünməyə məcbur olacağıq. Belə bir halda Azərbaycanın və Şimali Qafqazın öz qüvvələrinə istinad etmələri lazım gələcəkdir”³.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti-Osmanlı hərbi əməkdaşlığını əks etdirən arxiv materialları içərisində tərəfimizdən aşkar edilən “Osmanlı-Azərbaycan hərbi ittifaq müqaviləsi” layihələri⁴ diqqəti xüsusilə cəlb edir. Müddəti 90 il üçün nəzərdə tutulmuş layihəyə görə⁵ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun təşkili işini Osmanlı hökuməti öz üzərinə götürməli və bu ordu Osmanlı Baş Komandanlığının hərbi vəziyyətə görə verəcəyi qərarlara uyğun olaraq hərəkət etməli, ordunun uniforma, təşkilat, təchizat, rütbə, təltif, əmr və komandası və s. məsələləri Osmanlı ordusu ilə eyni olmalı idi. Osmanlı Baş komandanlığı lüzum görərdisə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusu Osmanlı tərəfindən və ya Osmanlı ordusu Azərbaycan tərəfindən hərbi əməliyyatla cəlb edilməli və Osmanlı Baş koman-

¹ BOA, HR.SYS, D. 2371, G.5, v. 27-28

² ATASE, K. 3821, D. 16, F. 1-9

³ ATASE, K. 3823, D. 25, F.5

⁴ BOA, HR.SYS, D. 2373, G.2, v. 63-68; BOA, HR.SYS, D. 2373, G.2, v. 138; BOA, HR.SYS, D. 2373, G.2, v. 139-140

⁵ BOA, HR.SYS, D. 2373, G.2, v. 63-68

danlığının sərəncamı altında olmalı idi¹. Digər bir müqavilə layihəsi də eyni mahiyyətdə olmaqla 8 maddədən ibarət olub, 20 il üçün nəzərdə tutulmuşdu². Göstərilən müqavilə layihələri ilə eyni qovluqda saxlanılan daha bir sənəddə isə Osmanlı hüquqşünasları tərəfindən müqavilə layihələrinə edilmiş redaktə xarakterli düzəliş qeydləri və bir neçə əlavə düzəliş təklifi əksini tapmışdır³. Düzəliş və əlavələrin qeyd olunduğu sənədin məzmunu onu göstərir ki, Osmanlı hökuməti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun təşkilini işini öz üzərinə götürsə və lazımı anda Azərbaycan ordusunu öz sərəncamına almaq hüququ alsa da, Osmanlı tərəfi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinə yardım edib-etməməkdə sərbəst qalmış və hər hansı bir təəhhüd altına girməkdən imtina etmişdir⁴. Bütün bunlar isə göstərilən sənədlərin bərabərhüquqlu hərbi ittifaq müqaviləsi kimi şübhə altına alır.

İkinci fəslin **“Osmanlı arxiv sənədləri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti-Osmanlı iqtisadi və mədəni əlaqələrini öyrənmək üçün mənbə kimi”** adlanan dördüncü yarım fəslində iki dövlət arasında mövcud olmuş iqtisadi əlaqələri əks etdirən müqavilə mətnləri təhlil olunaraq, bu münasibətlərin mahiyyətinə aydınlıq gətirilmişdir. Habelə ölkələr arasında mövcud olmuş mədəni əlaqələri əks etdirən mənbələr də şərh olunmuşdur.

1918-ci il iyulun 14-də Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında Gəncədə imzalanan iqtisadi xarakterli iki müqavilə mövzusunun öyrənilməsi baxımından əhəmiyyət daşıyır⁵. Osmanlı mənbələri üzərində apardığımız araşdırma nəticəsində məlum olmuşdur ki, 14 iyul müqavilələrinin qeyri-bərabər səciyyə daşmasını hətta Osmanlı dövlətinin nümayəndələri də etiraf etmişlər⁶.

Türkiyə Cümhuriyyəti arxivlərində aparılan araşdırma nəticəsində Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında 16 sentyabr 1918-ci il tarixində Gəncədə imzalanmış, ölkə arxivlərində orijinal nüsxəsinə hələ ki, rast gəlinməmiş müqavilələrin orijinal mətnləri də aşkar olunaraq elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir. Eyni tarixdə imzalanan müqavilələrdən biri 9 maddədən ibarət **“Satın alınacaq məhsullar müqaviləsi”**, digəri isə 4 maddədən ibarət olub **“Avans”** müqaviləsi adlanır⁷.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasından əvvəlki və sonrakı dövrlərdə də azərbaycanlı tələbələrin Osmanlı hərbi və mülki məktəblərinə

¹ BOA, HR.SYS, D. 2373, G.2, v. 135, s. 1-3

² BOA, HR.SYS, D. 2373, G.2, v. 139-140

³ BOA, HR.SYS, D. 2373, G.2, v. 139-140

⁴ BOA, HR.SYS, D. 2373, G.2, v. 139-140

⁵ ARPIİSSA, f. 277, siy. 2, iş 9, v. 25, 30; BOA, HR.SYS, D. 2373, G.1, v. 46-47

⁶ BOA, HR.SYS, D. 2373, G.1, v. 43-45

⁷ BOA, BEO, D. 4532, G.339882, v. 3, 8, 2, 9

qəbul edilməsi prosesini¹, həmçinin Azərbaycan mədəniyyətinin Türkiyədə təbliğ olunması istiqamətində Azərbaycan Türk Dram Teatrı əvəzsiz xidmətlərini əks etdirən² mənbələr iki ölkə arasındakı mədəni əlaqələri öyrənmək baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Dissertasiyanın **“Azərbaycanın ərəzi bütövlüyü məsələsi və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti-Osmanlı münasibətlərinin son dövrü Osmanlı arxiv sənədlərində”** adlanan üçüncü fəslə dörd yarım fəsildən ibarətdir. **“Osmanlı arxiv sənədləri Ə.M.Topçubaşovun İstanbul missiyasını öyrənmək üçün mənbə kimi”** adlanan birinci yarım fəsildə Azərbaycan hökumətinin fəvqəladə səlahiyyətli səfir olaraq İstanbula göndərilmiş Ə.M.Topçubaşovun diplomatik fəaliyyəti, onun Azərbaycanın suveren hüquqlarının müdafiə olunması sahəsində atdığı addımlar şərh olunmuşdur.

Əldə etdiyimiz sənədlər bir daha sübut edir ki, artıq Müttəfiqlərin nəzarəti altına keçmiş Osmanlı dövləti həmin dövrdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə münasibətlərini əvvəlki şəkildə qura bilməyəcəyini və bunun Antantanın iradəsindən asılı olduğunu rəsmi şəkildə etiraf etmişdir³.

Ə.M.Topçubaşovun İstanbulda olduğu müddətdə keçirdiyi görüşlər və apardığı danışıqları əks etdirən Osmanlı mənbələri Osmanlı rəsmilərinin mövqeyini, Azərbaycan nümayəndəsi ilə aparılan danışıqlardan sonra bu müzakirələr ətrafında hökumət üzvləri arasında gedən məsləhətləşmələri öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Üçüncü fəslin **“Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərəzi iddiaları Osmanlı arxiv sənədlərində”** adlanan ikinci yarım fəslində yeni yaranan erməni dövlətinin Azərbaycana qarşı ərəzi iddiaları ilə çıxış etməsi, öz ərəzilərini Azərbaycan torpaqları hesabına genişləndirmək siyasəti yürütməsi kimi məsələləri əks etdirən mənbələr təhlil olunmuşdur.

1918-ci ilin yayında İstanbul konfransında iştirak etmək üçün Osmanlı paytaxtına gəlmiş Ermənistan nümayəndə heyətinin iyulun 20-də Osmanlı dövlətinə verdiyi notada Azərbaycan, Gürcüstan və Osmanlı dövlətinə qarşı ərəzi iddiaları irəli sürülmüşdür⁴.

Bununla yanaşı, erməni nümayəndə heyəti Osmanlı dövlətinə müraciət edərək Qarabağda hər hansı bir hərbi əməliyyatın həyata keçirilməməsi haqqında Qafqazdakı Osmanlı ordularına təlimat verilməsini və bu təlimat-

¹ BOA, DH.İ.UM, D. 5-2, G.1-18, v.1

² Azərbaycan Türk Dram-Operet Kumpanyası”, Muvakkit qaz., İstanbul, 1335, 4 Şubat (1919, 4 fevral), №18 [462], s.2 ; “Azərbaycan Türk Dram-Operet Kumpanyası”, Muvakkit qaz., İstanbul, 1335, 10 Şubat (1919, 10 fevral), № 24 [468], s.2; “Azərbaycan Türk Dram Operet Kumpanyası”, İstiklal qaz., İstanbul, 1335, 11 Mart (1919, 11 mart), № 79, s.2

³ BOA, HR. SYS, D. 2397, G.6, v. 21-22

⁴ BOA, HR.SYS, D. 2372, G.1, v. 60-74

tın teleqrafla Azərbaycan və Ermənistan hökumətlərinə də bildirilməsini xahiş etmişdir¹. Osmanlı sədrəzəmi Əhməd İzzət paşanın verdiyi cavabda Qarabağ məntəqəsinin Azərbaycana aid olması göstərilir və məsələnin Ermənistan və Azərbaycan hökumətləri arasında həll edilməsinin məqsədəuyğunluğu vurğulanmışdır².

Ermənistanın Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı ərazi iddialarının mənbəyini və mahiyyətini öyrənmək baxımından Osmanlı dövlətinin Ermənistan (Ararat) Respublikasındakı səfiri Məhəmməd Əli paşanın İrəvandan Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyinə göndərdiyi şifrəli teleqramlar mühüm əhəmiyyətə malikdir³.

Osmanlı mənbələri ermənilərin Azərbaycana qarşı irəli sürdüyü əsassız ərazi iddialarını, Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsində Osmanlı dövlətinin tutduğu mövqeyi dolğun şəkildə əks etdirir.

Üçüncü fəslin **“Azərbaycanda türk-müsəlman əhalisinə qarşı törədilən soyqırımı cinayətlərinin Osmanlı mənbələrində əksi”** adlanan üçüncü yarım-fəslində ermənilər tərəfindən soyqırımı aktlarının geniş şəkildə həyata keçirildiyi Naxçıvan, Ordubad, Şərur-Dərələyəz, Sürməli və bütövlükdə İrəvan quberniyasında türk-müsəlman əhalisinə qarşı törədilmiş cinayətləri əks etdirən mənbələr tədqiq olunmuşdur.

Ermənilər tərəfindən törədilən soyqırımı cinayətləri və Osmanlı dövlətinin onların qarşısının alınması istiqamətindəki fəaliyyəti ilə bağlı Osmanlı arxivlərində mühafizə edilən sənədləri bir neçə qrupa bölmək olar: a) soyqırımı və talanlara məruz qalan bölgələrdən Osmanlı hökumətinə göndərilən imdad çağırışlı müraciətnamələr; b) soyqırımların baş verdiyi bölgələrdəki vəziyyət haqqında Osmanlı ordu komandanlıqlarının Hərbi Nazirliyə göndərdikləri raportlar; c) İrəvanda Osmanlı siyasi təmsilçisinin ermənilərin törətdiyi vəhşiliklər və qarşıda müsəlman əhalisini gözləyən təhlükələrlə bağlı Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyinə göndərdiyi məktublar; ç) ermənilərin törətdiyi soyqırımların qarşısının alınması ilə bağlı Osmanlı hökumətinin həyata keçirdiyi tədbirləri əks etdirən yazışmalar, sədrəzəmin əmr, sərəncam və göstərişləri.

Müsəlman əhalisinin Osmanlı hökumətinə müraciətnamələr əsas etibarilə Naxçıvan, Zəngəzur, Sürməli, İrəvan, Şərur, Sədərək, Dərələyəz mahallarından, qismən də İrəvan quberniyasının digər bölgələrindən göndərilmişdir⁴. İrəvanda Osmanlı səfirinin İstanbulla göndərdiyi şifrəli teleqramlarda

¹ BOA, HR.SYS, D. 2372, G.2, v. 133

² BOA, HR.SYS, D. 2372, G.2, v. 132

³ BOA, HR.SYS, D. 2293, G.8, v. 66, 68, 78

⁴ ATASE, K. 3821, D. 15, F. 70

müsəlmanlara qarşı erməni hücumlarının birbaşa İrəvan hökuməti tərəfindən təşviq və təşkil edildiyi birmənalı olaraq vurğulanır¹.

Türk arxivlərində mühafizə olunan müvafiq sənədlər müsəlmanlara qarşı erməni hücumlarının təşkilində müttəfiq dövlətlərin bölgədəki nümayəndələrinin də əli olduğunu və bir çox hallarda onların erməniləri açıq-aydın müdafiə edərək, yaxud dəstəkləyərək müsəlmanlara qarşı qırğınlara təhrik etmələri faktlarını ortaya qoyur².

Türk-müsəlman əhalisinə qarşı həyata keçirilən soyqırımları əks etdirən Osmanlı mənbələrinin elmi dövriyyəyə gətirilməsi Naxçıvan, Ordubad, Şərur-Dərələyəz, Sürməli, Zəngəzur qəzalarında törədilmiş soyqırımı cinayətlərinin dolğun şəkildə öyrənilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Üçüncü fəslin **“Osmanlı arxiv sənədləri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti-Osmanlı münasibətlərinin son mərhələsini öyrənmək üçün mənbə kimi”** adlanan dördüncü yarım fəslində Mudros müqaviləsindən sonrakı dövrdə Osmanlı dövlətinin AXC ilə münasibətləri, ikitərəfli əlaqələrin xarakteri, mahiyyəti və onları çətinləşdirən məqamlar tədqiq olunmuşdur.

Mudros müqaviləsindən sonrakı dövrdə Osmanlı ictimai-siyasi fikrində Azərbaycana və onun siyasi taleyinə münasibətdə bir sıra mühüm dəyişikliklərin meydana gəlməsini 1918-ci ilin dekabr ayının 11-də “Atı” qəzetində dərc edilən geniş məqalədən görmək mümkündür. Bu məsələyə münasibət bildirən müəllif qeyd edir ki, “...Türkiyə xaricindəki türk və islam xalqlarının amalı nə qədər qanuni olursa olsun, bu amal uğrunda bir daha Osmanlı qanı tökmək heç bir Osmanlı hökumətinin cəsarət edə bilməyəcəyi bir işdir”³. Məqalədən çıxan son nəticə bundan ibarətdir ki, azərbaycanlılar mövcud hərbi-siyasi reallıqlarla barışmalı, Rusiyaya qarşı çıxmaq-dansa, onunla anlaşmalıdırlar. Bəhs edilən dövrdə Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında birbaşa əlaqələr olmasa da, Qafqazda gedən proseslərlə bağlı Osmanlı hökumətinə göndərilmiş məlumatlar və aparılmış təhlillər tədqiq etdiyimiz mövzu baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir⁴.

Dissertasiyanın **“Nəticə”** hissəsində tədqiqatın əsas müddəaları ümumiləşdirilmiş, aparılan araşdırmalara yekun vurularaq, əldə olunmuş nəticələr və gələcək perspektivlər müəyyənləşdirilmişdir.

¹ BOA, HR.SYS, D. 2293, G.8, v. 23, 78, 66

² BOA, HR.SYS, D. 2602, G.1, v. 241

³ Yəni orada

⁴ BOA, HR.SYS, D. 2465, G.31, v. 1-2

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin nəşr olunmuş aşağıdakı elmi məqalələrində öz əksini tapmışdır:

1. Birinci dünya müharibəsinin əvvəllərində Osmanlı dövlətinin Azərbaycanla bağlı planları və onların təkamülü Osmanlı mənbələrində // Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XV Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 2011. I cild. s. 256-258
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (1918-1920) “İstiqlal Bəyannaməsi” haqqında teleqramı (Osmanlı arxiv materialları əsasında) // Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVI Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 2013. I cild. s. 193-194
3. 1918-ci il Mart soyqırımına Osmanlı dövlətinin münasibəti (Osmanlı arxiv materialları əsasında) // Azərbaycanlıların soyqırımı arxiv sənədlərində. I Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 2013. s.239-242
4. Osmanlı-Azərbaycan münasibətlərində “ilhaq” probleminə dair // Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 91-ci ildönümünə həsr olunmuş V Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 2014. s.383-385
5. Cənubi Qafqaz Seyminin dağılması və Cənubi Qafqazda müstəqil dövlətlərin yaranması prosesinin Osmanlı mənbələrində əksi // Tarix və onun problemləri, Bakı, 2014. №3. s. 329-334
6. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk diplomatik addımlarına dair // Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 92-ci ildönümünə həsr olunmuş VI Beynəlxalq elmi konfransın materialları. II hissə. Bakı, 2015. s.111-113
7. Деятельность азербайджанской делегации в направлении защиты суверенных прав страны во время Стамбульской миссии (на основании османских архивных материалов) // Гілея. Науковий вісник. Київ, 2015, випуск №99. s.127-130
8. Azərbaycan–Osmanlı münasibətlərinin bəzi məsələlərinə dair (1917-1918-ci illər) (Osmanlı arxiv materialları əsasında) // Tarix və onun problemləri, Bakı, 2015. №3. s.291-298
9. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti-Osmanlı iqtisadi əlaqələrinin bəzi məsələlərinə dair (Osmanlı arxiv materialları əsasında) // Pedaqoji Universitet Xəbərləri. Təbiət, humanitar və pedaqoji-psixoloji elmlər bölməsi. Bakı, 2015. №1. s.222-226
10. 1918-ci il türk-müsəlman soyqırımları dövründə Azərbaycan milli-azadlıq hərəkatı nümayəndələrinin Osmanlı dövlətindən hərbi yardım

almaq istiqamətində fəaliyyəti (osmanlı arxiv materialları əsasında) // Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 92-ci və hakimiyyətə qayıdışının 22-ci ildönümünə həsr olunmuş “Uydurma erməni soyqırımı: yalanlar, iftiralar: Türk-müsəlman soyqırımı: faktlar, həqiqətlər” mövzusunda II Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 2015. s.178-182

11. Azərbaycanda milli ordu quruculuğu prosesində Osmanlı dövlətinin roluna dair // Milli Azərbaycan tarixi muzeyi-2015.Bakı: Elm və Təhsil, 2015. s.108-121
12. Azərbaycan'da Millî Ordunun Kurulması Sürecində Osmanlı Devleti'nin Rolü (Osmanlı Kaynaklarına Göre) // Yeni Türkiye. Sayı 75. Kafkasyalar özel sayısı-V. Ankara: Semih ofset, 2015 aralık. s.426-434
13. Osmanlı arxiv sənədləri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti – Osmanlı dövlətlərarası münasibətlərinin ilkin dövrünün öyrənilməsinə dair mənbə kimi // Bakı Universitetinin Xəbərləri: Humanitar elmlər seriyası. 2015, №4.s.160-167
14. Naxçıvan və İrəvan bölgələrində türk-müsəlman əhalisinə qarşı törədilən soyqırımı cinayətləri Osmanlı arxiv sənədlərində // “Naxçıvan” Universiteti. Elmi əsərlər. (beynəlxalq münasibətlər, tarix, filologiya, coğrafiya, iqtisadiyyat, pedaqogika, psixologiya və riyaziyyat). 2016, №1(2). s. 57-66

**РОЛЬ ОСМАНСКИХ ИСТОЧНИКОВ В ИЗУЧЕНИИ
ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИ-
ЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКОЙ И ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИЕЙ.**

РЕЗЮМЕ

Диссертация посвящена изучению взаимоотношений между Азербайджанской Демократической Республикой и Османской империей. Изучаемая проблема исследовательской работы была анализирована на основе османских источников, выявлено информационный потенциал архивных материалов. С учетом уровня отражения этих материалов исторической реальности, были проведены важные параллели и обобщения. На основе информации, которая получено от османских архивных материалов, были объяснены некоторые противоречивые моменты, существующие в историографии по исследуемой проблеме, и впервые в научный оборот были внесены документы, носящие важное научное значение.

Во введении была осящена актуальность темы, классифицированы и прокомментированы источники, был разобран историографический материал, определены хронологические рамки, цели, задачи и методологическая основа исследовательской работы, показана научная новизна, а также теоретическая и практическая польза исследуемой темы.

Первая глава диссертации называется «Ранний период политических и дипломатических отношений между Азербайджаном и Османской империей в Османских источниках». Глава состоит из 4-х параграфов.

В первом параграфе на основе османских источников исследуется развитие политических и дипломатических отношений между Азербайджанской Демократической Республикой и Османской империей накануне независимости Азербайджана.

Во втором параграфе исследуется процесс образования независимого Азербайджанского государства.

В третьем параграфе изучаются Батумские переговоры, а также договора, подписанные между Османской империей и Азербайджанской Демократической Республикой.

В четвертом параграфе исследуется характер политических отношений между АДР и Османской империей.

Вторая глава диссертации называется «Роль османских источников в изучении военно-политических, экономических и культурных отношений между АДР и Османской империи». Глава состоит из 4-х параграфов.

В первом параграфе на основе Османских источников было исследовано «Бакинское дело», связанное с международной конкуренцией великих держав за преобладание Бакинской нефти.

Во втором параграфе изучается деятельность миссии Азербайджанского посольства в Стамбуле.

В третьем параграфе исследуются военное содействие Азербайджана и Османской империи и проблемы создания национальной армии Азербайджана.

В четвертом параграфе были исследованы экономические и культурные отношения АДР и Османской империи.

Третья глава диссертации называется «Тема территориальной целостности Азербайджана и последний период осmano-азербайджанских отношений в османских архивных материалах». Глава состоит из 4-х параграфов.

В первом параграфе исследована Стамбульская миссия А.М.Топчубашева на основе османских архивных документов.

Во втором параграфе исследуется проблема необоснованных территориальных претензий Армении и отношение Османской империи к этому вопросу.

В третьем параграфе на основе Османских источников изучается геноцид, сотворённый против тюрок-мусульман в Азербайджане.

В четвертом параграфе был изучен последний этап отношений между АДР и Османской империей.

В заключении обобщены результаты исследования, выражена суть и сделаны соответственные научные выводы, также выдвигаются конкретные научно обоснованные предложения по рассмотренным проблемам.

**THE ROLE OF OTTOMAN SOURCES IN THE STUDY OF
RELATIONS BETWEEN THE AZERBAIJAN DEMOCRATIC
REPUBLIC AND THE OTTOMAN EMPIRE**

SUMMARY

The thesis is devoted to the study of the relationship between the Azerbaijan Democratic Republic and the Ottoman Empire. The studied problem of research work was analyzed on the basis of Ottoman sources, the information potential of archival materials was revealed. Taking into account the level of reflection of these materials of historical reality, important parallels and generalizations were made. On the basis of information received from Ottoman archival materials, some contradictory moments existed in the historiography on the problem under study, and for the first time documents bearing important scientific significance were introduced into the scientific circulation.

In the introduction, the topic was topical, the sources were classified and commented, the historiographic material was analyzed, the chronological framework, goals, tasks and methodological basis of the research work were determined, scientific novelty was shown, as well as the theoretical and practical use of the topic under study.

The first chapter of the thesis is called "The Early Period of Political and Diplomatic Relations between Azerbaijan and the Ottoman Empire in the Ottoman Sources." The chapter consists of 4 paragraphs.

In the first paragraph, Ottoman sources study the development of political and diplomatic relations between Azerbaijan and the Ottoman Empire on the eve of the independence of Azerbaijan.

In the second paragraph, the process of formation of the independent Azerbaijan state is being investigated.

The third paragraph examines the Batumi negotiations, as well as the agreements signed between the Ottoman Empire and the Azerbaijan Democratic Republic.

In the fourth paragraph, the nature of political relations between the ADR and the Ottoman Empire is explored.

The second chapter of the thesis is entitled "The role of Ottoman sources in the study of military-political, economic and cultural relations

between the ADR and the Ottoman Empire." The chapter consists of 4 paragraphs.

In the first paragraph, based on the Ottoman sources, the "Baku case" was investigated, connected with the international competition of the great powers for the predominance of Baku oil.

In the second paragraph, the activities of the mission of the Azerbaijani Embassy in Istanbul are being studied.

The third paragraph explores the military assistance of Azerbaijan and the Ottoman Empire and the problems of the creation of the national army of Azerbaijan.

In the fourth paragraph, economic and cultural relations between the ADR and the Ottoman Empire were explored.

The third chapter of the thesis is called "The theme of territorial integrity of Azerbaijan and the last period of the Ottoman-Azerbaijani relations in Ottoman archival materials. "The chapter consists of 4 paragraphs.

In the first paragraph, the Istanbul mission of A.M.Topchubashev was investigated on the basis of Ottoman archival documents.

The second paragraph explores the problem of unjustified territorial claims of Armenia and the attitude of the Ottoman Empire to this issue.

In the third paragraph, based on the Ottoman sources, the genocide, which was created against the Muslim Turks in Azerbaijan, is being studied.

In the fourth paragraph, the last stage of the relationship between the ADR and the Ottoman Empire was studied.

In conclusion, the results of the study are summarized, the essence is expressed and the corresponding scientific conclusions are made, and concrete scientifically grounded proposals on the problems considered are also put forward.

Sifariş №215, tiraj 100
“Ecoprint” mətbəəsində çap olunub.

На правах рукописи

РАШАД ЯВЕР оглы ГАСЫМОВ

**РОЛЬ ОСМАНСКИХ ИСТОЧНИКОВ В ИЗУЧЕНИИ
ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМО-
КРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКОЙ И ОСМАНСКОЙ ИМ-
ПЕРИЕЙ**

**Специальность: 5509.01 – историография, источниковедение и
методы исторических исследований**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**Диссертации на соискание научной степени
доктора философии по истории**

БАКУ-2017